

BÜLTEN

BİLİM VE SANAT VAKFI
YAYIN ORGANI

MART - NİSAN'94
YIL: 5 SAYI: 34

DENEME	" Osmanlı Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme "	4
TERCÜME	" Amerikan Kültürünün Yeniden Takdimi "	10
TERCÜME	" İslam Alimleri ve İktisadi Düşünce "	12
İKTİBAS	" Türkiye'nin İslamdan Başka Şansı Yok "	20
TERCÜME	" Mutluluk Arayışı "	22
TERCÜME	" Halveti Tarikatı III "	27
HİKAYE	" Karakoncolos "	41
SERBEST KÖŞE	" Bir Numara'da Bir Numara Yokmuş "	43
DUYURU	" 1994 Bahar Semineri "	45
KARİKATÜR	" Ahmet Çizer "	46
MESNEVİ'DEN	" Nimete Şükretmek Nimetten Daha Hoştur "	47

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI
BÜLTENİ**

MART-NİSAN 1994
Yıl:5 Sayı:34

Yönetim Kurulu Adına

Genel Sorumlu

Ali Pulcu

Tashih: S. Can **Dizgi:** Murat Kurtuluş

İdare Yeri

Millet Cad. Gülsen Apt. No: 19/4 Yusufpaşa/İstanbul
Tel: 589 15 76 Fax: 589 15 48

Baskı

Erken Mat.

Keresteciler Sitesi Selvi Sokak No:19 Merter/İstanbul

Tel: 553 19 13 Fax: 553 19 13

Bülten'den kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İslam Alimleri ve İktisadi Düşünce

- | -

...Milletinin bilimsel başarılarıyla övünen bir Yunanlıyla konuşmakta olan bir müteşebbis şöyle der: "Bu bilimlerden en akla ziyan biçimde kendinize pay çıkarıyorsunuz; çünkü onları kendi ferasetinizle keşfetmeyip, Batlamyus devrinin bilim adamlarından aldınız; bazı bilimleri de Prammetichus zamanının Mısırlılarından alıp kendi ülkenize getirdiniz. Şimdi kalkıp onları kendinizin keşfettiğini iddia ediyorsunuz." Kral, Yunan filozofuna sordu: " Bu adamın söylediği doğru olabilir mi?" Filozof şöyle cevap verdi: "Doğru söylüyor; başkalarının şimdi bizden almakta oldukları gibi, biz de bilimlerin çoğunu önceki filozoflardan aldık. Dünya işleri böyledir; her millet diğerinden yararlanır."

İhvan-ı Safa Risaleleri

Hiçbir çağda her hangi bir bilim keşfedilmiş değildir; dünyanın başlangıcından beri hikmet tedricen artmıştır ve bu hayatla alakalı olarak henüz tamamlanmış değildir.

Roger Bacon

... ortaçağ iktisatı incelemelerini yüzyıldan fazla bir zaman önceki başlangıcından beri karmakarışık hale getirmiş bir uygulama için, yani, bağlam ve sürekliliği dik-kate almadan, en kapsamlı tarihsel genellemeleri birkaç aşına isme dayandırma uygulaması için artık hiçbir mazet gösterilemez; bu alandaki en iyi metin kitapları bile bir yüzyıldan diğerine zıplıyor, kah şu kah bu farklı geleneğe takılıp kalıyor. Oysa skolastik bir müfessir kendi fikirlerini içinde yazmakta olduğu, temel ilkelerini kabul ettiği ve dilini benimsediği gelenekte birikmiş olan fikirlere ilave ederdi. Temeli kazılmadan skolastik müfessir tam olarak anlaşılamaz.

Abbas Mirahor

Türkçesi: Mustafa Özel

TERCÜME

Onsekizinci yüzyılda modern iktisatın temellerini atanların Skolastik tahlilin birikmiş bilgisine, ortalama yirminci-yüzyıl iktisatçısının o husustaki cehaleti kadar aşına olduklarını unutmak bugün kolaydır. Bu yazarların, muhakkak saydıkları için ayırmasına girmedikleri, yeni teorilerin hayati unsurları ortaçağ okullarından miras kalmıştı.

Odd Langholm, Price and Value in the Aristotelian Tradition, s.6 ve s. 11.

Arka planda hayal gibi beliren İslamiyet hakkında berrak bir bilince sahip olmadan, hiçbir Batı Avrupa kültür tarihçisi son dönem Orta Çağların entellektüel değerlerini asla yeniden inşa edemez.

Pierce Butler, Macdonald Presentation Volume, s.63.

İktisadi Düşünce Tarihinde Bir Atlama

Joseph Schumpeter başeseri History of Economic Analysis'de, Yunan-Roma iktisatını tartıştıktan sonra, şunları söylüyor:

Konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla, emniyet içinde 500 yıl atlayıp Summa Thologica'sı düşünce tarihinde Chartres Katedrali'nin güneybatı kulesinin mimari tarihindeki yerine benzer bir yer tutan St. Thomas Aquinas (1225-74)'nın dönemine gelebiliriz. 1

Bu yüzden kitabının İkinci Bölümünün bu kısmına Büyük Fasıla başlığını koymaktadır. Bu ifadenin içerimi ve Schumpeter'in kitabının bu bölümündeki diğer fikirler beşyüz yıl boyunca iktisatla her hangi bir şekilde alakalı hiçbir şeyin söylenmemiş, yazılmamış veya uygulanmamış olduğunu dile getirmektedir. Bu yönüyle Schumpeter iktisadi düşünce tarihi kapsamında 1800'lerin

B Ü L T E N
1 9 9 4
Mart - Nisan

sonlarından beri varolan bir tutumu yansıtıyordu sadece. Yayımlanışından bu yana bu kitabın iktisadi düşünce tarihine dair bütün kitapların locus classicus'u haline geldiği gerçeği sadece bu geleneğin devam edeceği anlamına geliyordu. W.J. Ashly'nin Introduction to English Economic History and Theory 'sinden Schumpeter'in kitabına, günümüzün ders kitaplarına kadar iktisadi düşünce tarihine dair hemen hemen bütün kitapların çeşitli biçimlerde Schumpeter'in Skolastik öncesi iktisadi düşünceye dair fikirlerini tekrar ettikleri kanıtlanabilir bir gerçektir.

Bu durumda doğal olarak ortaya çıkan soru şudur: onüç, ondört ve erken onbeşinci yüzyıllarda Skolastikler iktisadi konularla ilgili böylesine geniş bir düşünce kütliyatını yazmaya nasıl güç yetirdiler? Ortaçağ iktisadına dair eserinde George O'Brien, Jourdain'in şöyle dediğini kaydetmektedir: "Alcuin, Gerbert, Rabanas Mauras, Scotus Erigenus, Hincmar, St. Anselm ve Abelard'ın - İlahiyat ve felsefenin bu en parlak ışıklarının - eserlerini inceledim ve bu yazarlardan her hangi birinin, o hor gördükleri zenginlik peşinde koşmanın bireysel olduğu kadar ulusal hayatta da filozofa tefekkür ve sonuçları bakımından semereli bir konu sunacak genişlikte bir yer işgal ettiğinden şüphelendiklerini akla getirecek bir tek bölüm bulamadım." 2 Oniki ve onüçüncü yüzyıl Latin bilginlerinin Skolastik iktisadi düşünce üzerinde nüfuzlarının olamayacağını Schumpeter ima etmektedir. Ancak, onüçüncü yüzyıl daha önceki dönemlerden ayıran şeyin teolojik ve felsefi düşüncelerde meydana gelen devrim olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu devrim "Aristotelyen düşünce" dediği şeyin canlandırılmasının sonucuydu. Açık olan şu ki, Schumpeter "Aristotelyen düşünce" terimini ortaçağ felsefe ve bilimi üzerinde çalışan tarihçilerin kullandığı anlamda değil, "Aristo'nun eserlerinin bilgisi" anlamında kullanmaktadır.

O halde, daha önce ortaya konan soruların cevabını Schumpeter'de aradığımız zaman, Skolastiklerin başarılarının başlıca açıklamaları olarak şunları önermeye meylettiğini görürüz: (1) Aristo'nun eserlerinin yeniden keşfi ve (2) St.Thomas'ın "müthiş başarısı". İkincinin en önemli açıklama olduğunu da belirtmektedir. Aristo'yu "asıl sebep" saymamakta ve iddiasını şöyle koymaktadır:

"Okuyucu onüçüncü yüzyıldaki gelişmelerin

ana sebebi rolünü Aristo'nun eserlerinin yeniden keşfedilmesine atfetmediğini görecektir. Bu gibi gelişmeler hiçbir zaman dışarıdan bir etkiyle sevk edilmezler." 3

Schumpeter'in zamanında doğru olan ve o günden beri daha bir doğru olagelen şey, ortaçağ düşünce tarihi araştırmalarının Skolastik düşüncenin Patristik, Aristotelyen, Neoplatonik ve İslami düşünceden oluşan bir kilise bilimi (ecclesiasticism) olduğunu gösterdiğidir. Schumpeter ister açık ister örtük bir şekilde, İslam hariç diğerlerinin Skolastik düşüncenin başlıca yardımcıları olduğunu teslim etmektedir. Onun böyle bir etkiden haberdar olduğu metinde Aristo'nun eserlerinin Latin batıya aktarımındaki "Sami Aracılığı"ndan söz ettiği iki satırlık ifadesinden (s.87-88) ve (aynı sayfada) bu aktarımla "bağlantılı" olarak İbn Sina ile İbn Rüşd'ün adlarının üç satırlık bir dipnotta anmasından anlaşılmaktadır. Bunun ötesine gitmek içinden gelmemektedir. Bu tutum, fikirlerin kökenleri hususunda zahmetli ve özenli bir araştırma sergilediği kitabının geriye kalan bölümlerinde görülmemektedir. Sebep Skolastikler üzerinde Müslüman bilginlerin etkilerinin derecesiyle uğraşan bilginler eserlerin yokluğu değildi. 1860'lardan Schumpeter'in yaşadığı devire kadar, Schumpeter'in aşına olduğu bütün büyük Avrupa dillerinde, Economic Analysis'in ikinci bölümünde adları geçen bütün ortaçağ bilginlerinden (mesela, Grosseteste, Alexander of Hales, Albertus Magnus, St.Thomas Aquinas, St.Bonaventura, Duns Scotus, Roger Bacon, Marsilius of Padua, Richard of Middleton, Nicholas Oresme ve Joannes Buridanus) Müslüman bilginlerden etkilenmeyen bir tanesinin bile bulunmadığını gösteren çok sayıda bilimsel eser vardı.4 İktisadi düşüncenin gelişiminin Müslüman bilginlere bir şeyler borçlu olduğu ihtimaline yer vermeye gönül yatmıyor ve onlara atfetmek isteyebileceği biricik rolün sadece Yunan fikirlerinin aktarıcıları olmak olsa bile, bu eserler en azından onun düşüncesinin gelişim tarihinde böyle bir süreksizliğin varlığını o kadar güçlü bir biçimde ilan etmek hususunda daha ihtiyatlı kalmalıydı.

Müslüman bilginlerin etkisini tanınamamak ve teslim etmemek hususunda Schumpeter'in gerekçesi ne olursa olsun, sonuç iktisadi düşünce tarihi bakımından talihsiz oldu. Kitabının iktisat disiplininde böyle bir el üstünde tutulan locus classicus haline geldiği gerçeği, disiplinde bugüne kadar sürüp gelen bir "kör nokta"

nın varlığını sürdürmesine yardımcı oldu. Bilginler felsefe, teoloji, ahlak ve bilim tarihindeki araştırmaları göz ardı etmeyi isteseler bile, ortaçağ bilginlerinin özgün eserlerine başvuran her hangi bir kimse Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd ve Gazali gibi isimlere yapılan atıfları görebilir ve sadece bu gerçek bile onların düşüncesinin gelişimindeki rollerine dair sorular sormasını gerektirir. Mesela, St.Thomas'nın iktisadi düşüncesine ulaşmak için, başka eserlerinin yanı sıra, onun Opra Omnia, Summa Theologica ve Summa Contra Gentiles'ini incelemek zorunda kalacaktır. Müslüman bilginlere yapılan atıfları görmeden bu işi yapmak mümkün değildir; özellikle de onların Hristiyan naslarına karşıt olan fikirlerinden ötürü azarlandıkları alanlarda. Böyle bir karşılaşmanın en azından Müslüman bilginlere dair bir ölçüde bilgince tecessüs uyandırması ve umulur ki daha fazla araştırmaya yol açması beklenir. Durum böyle olmadı. Mesela, Skolastiklerin, özellikle de St.Thomas'nın iktisadi fikirlerini tartışırken özgün metinlere başvuran Jacob Viner'in eserinde (148) böyle bir tecessüsün izini boşuna aramış oluruz. Evet, Viner bir ortaçağ iktisadi düşüncü tarihçisi değildir; ama onun çapındaki bir bilginin o denli şiddetle şunları söyleyebilmesi şaşırtıcıdır:

Onüçüncü yüzyıldan itibaren, Batı dünyasında Aristot'un keşfedilmesinden sonra ve özellikle Aristotelyen öğretinin Büyük Albert ve St. Thomas tarafından özümzenmesinden sonra, Hristiyan ahlak teolojisi biblikal (Kitab-ı Mukaddes'e dayanan) öğreti, kilise geleneği, Yunan felsefesi, Roma ve Kilise hukuku ve bizzat Skolastiklerin bilgelik ve içgörülerinin muazzam bir sentezi oldu. 5

Skolastisizme atıfta bulunduğu kadarıyla "moral teoloji" ahlak, iktisat ve siyaset dahil birçok konuları içine aldığından, Viner'in ifadesi geneldir. Viner'in bu ifadesine karşı, mesela C.R.S. Harris gibi ortaçağ düşüncesi araştırmacılarının görüşlerini mütalaa edebiliriz. Duns Scotus adlı kitabında, Harris diyor ki, "Arap Meşşaiçiliğinin etkisini hesaba katmadan, Aquinas'nın teolojisi, felsefesi kadar imkansızdır. (Böyle bir şey düşünülemez.)" 6

Başka bir ortaçağ felsefesi tarihçisi şöyle yazıyor:

Aquinas'nın fikirlerini ve eylem dürtüsünü çeşitli kaynaklardan aldığı gerçeği onun bir eklektik olduğunu, özgün bir düşünür olmadığını akla getirmek-

tedir. Zira şu veya bu öğretisi veya teoriyi göz önüne aldığımızda, şu tarzda iddialarda bulunmak çoğu zaman mümkündür: 'bu doğrudan doğruya Aristo'dan gelmektedir', 'bu daha önce İbn Sina tarafından söylenmişti' veya 'bu, Maimonides'in kullandığı bir görüşün açık seçik gelişimidir'. Başka bir deyişle, Aristo hakkında, İslam ve Yahudi felsefeleri hakkında, ve pek tabii önceki Hristiyan düşüncesi hakkında ne kadar fazla bilgi sahibi olursak, Aquinas'nın kendine has neyin olduğunu (bir şey varsa, tabii) o kadar fazla merak eder hale geliriz. 7

Burada niyetimiz Skolastiklerin iktisadi düşünceler geliştirirken özgünlüklerinin olmadığını ileri sürmek değildir. Anlatmak istediğimiz şey şu: İslam dünyasının iktisadi fikirleri, Skolastiklere önceleyen Müslüman müelliflerin iktisadi eserleri, yedinci yüzyıldan ondördüncü yüzyıla kadar hem Müslüman Doğu'da hem Müslüman Batı'da mevcut olan iktisadi süreç ve kurumlar ne kadar fazla incelenirse, Schumpeter'in "Büyük Fasıla"sı hakkında ve iktisadi düşünce tarihçilerinin Müslüman bilginlerin onüç, ondört ve onbeşinci yüzyıllarda iktisadi düşünce ve kurumların gelişimine katkılarını görmezden gelmeleri hususunda o kadar fazla şüpheli oluruz.

Müslüman bilginlerin Skolastikler üzerindeki etkisini kabul bakımından, aksine bir sürü kanıt olmasına rağmen Schumpeter'in kitabını yazmakta olduğu devirde ortaçağ düşüncesi hakkında yeterince araştırma olmadığı yolundaki şüpheyi kabul etsek bile, o günden beri bu alanda yapılan çok sayıda araştırma iktisadi düşünce tarihçilerinin disiplinlerinde bu nesnellik sapmasının devamına göz yummalarını artık bağışlatmamaktadır. Odd Langholm'un Skolastiklerin iktisadi düşüncelerinin ele alınmasında daha dikkatli bir bilimsel çaba gösterilmesine dair endişesini tekrarlayabilir ve bunu Skolastiklerin öncüleri olan Müslüman bilginlere de teşmil edebiliriz.

Her ne kadar bu özel tebliğde Skolastiklerin iktisadi eserlerinin ayrıntılı bir bağlam ve muhteva tahlilinin yapılması ve bunların daha önceki Müslüman müelliflerin eserleriyle karşılaştırılması mümkün değilse de, bu büyük tarihsel atlamayla alakalı bir tartışma başlatmak maksadıyla kısa bir taslak çizilebilir. Ümit ediyoruz ki ortaçağ Avrupa bilginlerinin ortaçağ İslam dünyasında geliştirilen iktisadi fikir ve kurumlar tarafından etkilenmesi için saik ve fırsatların mevcut olduğunu ve, eldeki kanıtlara dayanarak, onların da kendi fikirleri-

ni geliştirmek için mevcut bilginin bir kısmını kullanmak suretiyle böyle bir fırsattan yararlandıklarını göstermek mümkün olacaktır.

Skolastiklerden Önce İşlam İktisat Düşüncesi

Skolastiklerin iktisadi konularla ilgili ilk eserlerinin ortaya çıkmasından önce İşlam dünyasında mevcut iktisadi fikirler külliyyatının boyutlarının kabataslak anahtarlarını çıkarmak yararlı olacaktır.

1964 yılında yayımlanan bir yazıda Spengler, İbn Haldun'un (1332-1406) iktisadi düşüncesini tartıştırken, İbn Haldun'dan önceki İşlam iktisat düşüncesiyle alakalı eserlerden bazılarını kısaca gözden geçirmişti.⁸ Her ne kadar bu yazı "oryantalist bir tutumla" muam-maya dönmüşse de, seçkin bir iktisadi düşünce tarihçisinin İşlam iktisat düşüncesiyle, kısmen, uğraştığı ce-surca bir çabadır. Gerçekten de bu alanda türünün ilk girişimiydi bu yazı. Daha ileri araştırmalar için bir fikirler hazinesi ihtiva ediyordu. Ne var ki, eldeki kanıtlar bu saygın çalışmanın sözkonusu meslek erbabınca gözardı edilmediğini göstermektedir.

Muhtemelen Yunan eserlerinin Müřlümánlar üzerindeki etkisini gösterme gayretinden ötürü (bu gayreti yazısının ilk bölümünün her sayfasında görölmektedir), Spengler sadece dokuzuncu yüzyıldan sonrasına ait mevcut kanıtların bir kısmını ele alıyordu. Ayrıca, Spengler, Polanyi'nin "ekonomistik yanılığı" dediğı řeye düçar olmaktadır: iktisatın "substantif anlamı" ile "biçimsel anlamı"nı birbirine karıştırmak (ikincil kaynaklardan) incelediğı eserlerde "iktisadi tahlil"e katkının kanıtlarını aramaktadır. Bununla beraber, Spengler'in katkısı düşüncenin tarihsel sürekliliğini gösteren bir kanıttır.

Spengler'in fikirlerini incelediğı yazarlar hem Müřlümán Doğu'dan, hem de Endölüs'ten olan ve eserleri onikinci yüzyıldan itibaren Latinceye çevrilen düşünürlerdi: Gazali, İbn Uhuve, Keykavus İbn İşkender, Nizam ül Mülk, İbn Ebi Rebi, Farabi, İbn Sina, Nasirüddin Tusi, Devvani, Cafer el-Dimeřki, İbn Bace ve İbn Rüşd. Eserlerine Skolastiklerin aşına oldukları son üç düşünür Endölüslüdür. Bütün bu müellifler dokuz ila ondördüncü yüzyıl arasında yaşamışlardır.

Spengler'in iktisadi fikirlerini tartıştığı bu yazarlar başlıca şu konular üzerinde fikir yürütmüşlerdi: vergileme, piyasa düzenlemeleri, riba, mübah iktisadi davranış, ücret, fiyat, iş bölümü, mübadele aracı ve he-

sap birimi olarak para, paranın değerini düşürölmesine karşı öğütler, madeni para, fiyat dalgalanmaları ve son olarak iktisadi davranışta "itidal" in gözetilmesine dair ahlaki buyruklar. Bütün bu fikirlerde Eflatun, Aristo, Yeni-Platonculuk ve Yeni Pisagoryen "Bryson" 'ın güçlü etkisini bulmaktadır.

Yazısının son bölümünde Spengler, İbn Haldun'un son derece incelikli ve ileri bulduğu fikirlerini tartışmaktadır. Son yorumlarında, Spengler Yunan düşüncesinin Müřlümán bilginlerin iktisadi fikirleri üzerindeki etkisine dair daha önceki ifadelerini İbn Haldun'un eseri hakkındaki tahlilinin ışığında bir ölçüde değiştirmektedir. "İşlam dünyasında iktisadi düşünceye dair çok daha ayrıntılı araştırma yapılması" gerektiğini ifadeyle, şunları ileri sürmektedir:

Ne var ki, birkaç vargıya ulaşmaktayız. Önce, bir takım Müřlümán müellifler Yeni-Pisagoryen Bryson'ın iktisadi fikirlerine aşına olsalar bile, bu hanehalkı-yönetimi ilkeleri kümesinin muhtevasının Müřlümánların insanoglunun iktisadi davranışına dair bilgilerinin genişliğini temsil ettiğini söyleyemeyiz. İbn Haldun'un bu davranış kategorisine dair bilgisi Bryson ve şakirtlerinin eserlerinde mevcut olan bilgileri kat kat aşmaktadır; hane yönetiminin çok ötesine geçip piyasa, fiyat, parasal arz ve talep olgularını kucaklamakta ve Lord Keynes'in önemle üzerinde durduğu bazı makro-ekonomik ilişkilerin ipuçlarını vermektedir. İkincisi, İbn Haldun'un iktisadi fikirlerini İşlam ahlak-felsefe literatüründe ortaya konan fikirlerin karşılaştırılmasından şu sonucu çıkarmaya zorlanmaktayız: bazı çevrelerde iktisadi davranışa dair bilgiler hakikaten çok genişti ve İşlam iktisat bilgisinin gerçek durumunu bilmek istiyorsak, bu bilgi ve tecrübeye sahip olanların eserlerine eğilmek zorundayız.

şunu ekleyebiliriz ki İbn Haldun'un ulaşabildiğı aynı iktisadi fikirler külliyyatının bir kısmı şu veya bu şekilde onüç ve (İbn Haldun'un çağdaşları olan) ondört ve daha sonrak yüzyılların ortaçağ bilginlerinde de elde edilebilir durumdaydı.

Spengler'in dirayetle gözlediğı gibi, ortaçağ İşlam dünyasında iktisadi davranışa dair bilgilerin kapsamı Müřlümán bilginlerin eline dokuzuncu yüzyıl ortalarında geçen Yunan eserlerinden çok çok genişti. Bu iktisadi fikirler mecmuasında önemli olan şeylerin çoğunun menşei İşlamiyetin ilk ikibuçuk yüzyılında bulunuyordu (yedinci ve sekizinci yüzyollar).

İslamın iktisadi fikirlerini araştırmak için, birinci derecedeki belgesel kaynaktan, yani Kur'an'dan başlamalıyız. Bunu yapabilmek için de iktisadın "biçimsel" anlamından çok "substantif" (tözel) anlamını akılda tutarak araştırmaya başlamak yapıcıdır. Eğer Polanyi ile beraber "sözleşmeye ('contractus') dayanan bir toplumun kurumsal bakımından ayrı ve motivasyon bakımından farklı bir iktisadi mübadele düzlemine, yani piyasaya, sahip olması gerektiğini" varsayarsak (diğer yanda, 'status' kabaca müteakabiliyet ve yenidenbölüşüm ile uyumlu bir daha erken duruma tekabül etmektedir), 10 ve ayrıca "sözleşme"yi "mübadeleden hukuki yönü" sayacak olursak, Kur'an'ın öngördüğü cemaatin iktisadi ilişkiler yapısında Polanyi'nin ikili "gömülü ve aleni" ekonomi kavramları bakımından bir anormallik görürüz. Zira Kur'an, birçok ayet vasıtasıyla, aynı anda "statü"ye dayalı bütün ilişkileri topyekün reddederken, mübadeleyi ve iktisadi ilişkileri sağlam bir "sözleşme" esasına bağlamaktadır. Piyasalar mevcuttur, arz ve talep kuvvetleri kabul edilmekte ve işlenmektedir, "kan-bağı" veya "sosyal konum", v.s. temelli "statü" reddedilmektedir; bununla beraber, ekonominin gömülü (embedded) durumdadır: insanların iktisadi davranışı, bunların arkasındaki saikler söz konusu olduğu kadarıyla, teleolojik bir özelliğe sahip bulunmaktadır.

Kur'an'da, iktisadi davranışın teleolojik özelliği insanın teomorfik tabiatının sonucudur.

Allah'ın ilk yarattığı şey, yani, yaratılışın tohumu akıllı; son yarattığı şey ise o tohumun taşıyıcısı, yani, bu yaratılışın sentetik ürünü olan insandır. Bütün yaratılış sürecinin gayesi insan olmuştur; insan ise her ne ise, bunu ruhuna borçludur. Biyolojik düzeyde insan bedeni madde aleminin en yüksek başarısı iken, metafizik ve maneviyat bakımından ruh bütün yaratılmış düzende en ulvi konumu işgal etmektedir. İnsanoğlu bedeni vasıtasıyla madde alemine bağlı, ruhu vasıtasıyla da manevi aleme açılmaktadır. İnsanın kozmik vasfı madde dünyasında mevcut olan her şeyin özüdür. Aynı zamanda ruhu vasıtasıyla, fasilasız bir sefere çıkmışçasına, akozmik bir vasf taşımaktadır ve asli tabiatı bakımından yöneldiği gaye Allah'tır.

İnsanoğlunun Allah'a müteveccih seferinde birçok engelle yüz yüze gelmesi gayet mümkündür ve bu bakımdan duyu-algılamasının satır kademesinde kalmaya eğilimli olacaktır. Bu yüzden, insan "mümkün bir varlık"tır, yani, onun varlık ve yokluğu aynı anda mümkündür. Bu imkan insanın sorumluluklarını yerine getirmesiyle gerçekliğe dönüştürülebilir. Bu sorumluluklar insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olma konumundan kaynaklanmaktadır. Bu hilafet insana yüklenen bir İlahi Emanettir. Bu Emanet ve ona bağlı sorumluluklar sebebiyledir ki insanoğluna kendisi için yaratılmış olan şeyler üzerinde hükümranlık verilmiştir. Bütün yaratılmış olgular insanoğlunun faydalanmasına tabi kılınmıştır. Kaynakların bu şekilde insanoğlunun emrine verilmiş olduğunu teyit eden bir çok Kur'an ayeti bulunmaktadır. Mesela,

**Spengler'in dirayetle
gözlediği gibi, ortaçağ
İslam dünyasında
iktisadi davranışa dair
bilgilerin kapsamı
Müslüman bilginlerin
eline dokuzuncu yüzyıl
ortalarında geçen
Yunan eserlerinden çok
çok genişti.**

Hilafet makamı ve ona eşlik eden sorumluluklar bütün insanlığa aittir. Her insanın hareketsiz duran yetenek ve imkanlarının önünü açma ve onları fiyata dökme fırsatını teminat altına alan kolektif sorumluluğa sahip olan, bütün insanlıktır. İnsanlığın birliği meselesini tevil eden, bu kolektif insan görüşüdür; insanlığın birliği ise Allah'ın Teklik ve Vahdetinin, yani Tevhid'in, kabulünü yansıtmaktadır. Bu dünyada sorumlu yaşamak ile ahirette hesap verme arasındaki bağ insanoğullarına sonsuz bir planlama ufku için bir araç sağlamaktadır.

Vahdet iki kademeyle işlemektedir: toplum ve birey kademelerinde.

Toplumsal düzlemde vahdet kendini insan toplumunun bütünleşmesinde dile getirmektedir. İslamiyet siyasi uzviyetin nihai birimi olarak İslam cemaatinin, yahut Ümmet'in, bütününden daha az her hangi bir şeyi kabul etmeyi reddetmektedir. Üyeleri ne kadar dağınık ve birbirlerinden uzak düşmüş olsalar bile, sadece bir tek Ümmet veya Müslüman halk vardır. İslam topyekün Ümmet'ten oluşmaktadır ve Müslüman cemaatin hiçbir kesimi tek başına Ümmet olma hakkına sahip değildir. 12

Kişisel düzeyde, vahdet kişinin eylemlerinde tezahür etmektedir. İslamın kişinin nefisine maledilmesinde olduğu kadar, onun uygulama ve yaşamada da açığa vurulmasında, hayatın bir bütünlüğünün, bütünleş-

mişliğinin olduğunun ilan edilmesindedir vahdet.

İslam cemaati veya Ümmet kavramı büyük bir önem taşımaktadır. Bu kavramın doğuşu İslamda çok önemli bir uğrağa işaret etmektedir. Medine’de cemaat teşkil edildikten sonra, başdöndürücü bir hızla büyüdü ve Arabistan’da giderek bütünleşmiş bir duruma geldi. Medine’de nazil olan Kur’an ayetleri cemaatin toplumsal sisteminin yapısıyla ayrıntılı biçimde alakalıydılar. Cemaat içindeki çeşitli beşeri ilişkileri yöneten yasa ve ve düzenlemelerle ilgili kavramları açıklıyorlardı. Allah ile insan arasındaki ilişkilerle alakalı çoğu Kur’ani anahtar-kavramların aksine, cemaat kavramıyla alakalı anahtar-fikirler öncelikle bu dünyadaki toplumsal hayatta insan ile insan arasındaki ilişkileri dile getirmektedir. 13 Bu bakımdan cemaat kavramına Kur’an’da büyük önemi haiz bir merkezilik verilmektedir. Bu önem, üyelerinin davranışları bakımından bütün insanlara ortak bir sorumluluk düşmesi esasına dayanmaktadır. Bireyin Allah’a doğru giden yolunun üzerindeki bütün engellerin kaldırılmasını teminat altına almak bu topluluğun sorumluluğudur. Bireyin kendi nihai mutluluğu için bu yolu seçip seçmeyeceği ise onun kendi bireysel seçimidir.

Halepota, İslamın (Nahl suresine dayanan) karmaşık ve çok-boyutlu toplumsal hayat sistemini yetkinlikle dile getirmektedir. Bu sure arı kovanı sistemindeki grup hayatının temellerini açıklamakta ve genelde kainatı, özel olarak da bu kainatın bir parçası olarak insan toplumunu yöneten doğal yasalara dikkat çekmektedir. Bu sure “Allah’ın iradesiyle belirlenen ve millet veya cemiyyetin onlara göre ya gelişip mutlu oldukları veya onlara muhalefet yüzünden bozuldukları...” 14 doğal yasalara işaret etmektedir.

İslam cemaatinde bütün ahlaki kural ve düzenlemelerin köşetaşı sosyal adalet kavramıdır. Kur’an’daki bütün iktisadi kurallar şu veya bu yolla sosyal adalet ilkesiyle bağlantılıdır. Kur’an sosyal adaletin temeli olarak iktisadi adalete büyük önem atfetmektedir.

Sosyal ve iktisadi adalet, vahdet aksiyomunun gerektirdiği üzere, insan hayatının bütün veçhelerinde eşanlı bir ayarlamaya ihtiyaç duymaktadır. Bunu yaparken Kur’an hayatın iktisadi ve maddi tarafını vurgulamakta ve ne zaman servetten söz ediliyorsa “hayır” ve “Allah’ın keremi” gibi sıfatlar kullanılmaktadır. Müslümanlara servet kazanmaları ve ondan faydalanmala-

rı söylenmekte ve iktisat İslami toplumsal düzenin substantif (tözel) temeli haline gelmekte, benzersiz bir ahlaki nitelikle bezenmektedir. Üretim fiiliyle meşgul Müslüman bir tür ibadet yapıyor olmaktadır.

Bu bakımdan iktisadi davranış, nihai amacı Allah olduğundan, teleolojiktir. İslam Cemaati, İslami toplumsal düzenlemede merkezi bir konuma sahiptir. Cemaatin devamı ve muhafazası sosyal adaleti gerektirmektedir. Sosyal adaletin köşetaşı olarak iktisadi adalet ise İslamda toplumsal düzenin vazgeçilmez unsuru olmaktadır.

İslam Cemaatinde iktisadi davranışın temelini oluşturan ana ilkeler Medine’de ilk İslam Cemaatinin kurulduğu devirde Kur’an’da beyan buyurulmuştur. Hz. Peygamber bu cemaatin dünyevi reisiydi ve bu ilkeler Hz. Peygamber’in ayetlerin derin anlamlarını tefsir etmesine dayanan yasama rehberliğinde kendilerini belli etmektedirler. Hz. Peygamber’in 632’de vefatıyla, Kur’an’a, Peygamber’in söz ve davranışları demek olan Hadisler (Sünnet) ilave olundu ve bu iki kaynak iktisat da dahil olmak üzere hayatın bütün veçhelerinde birinci derecedeki rehber kaynaklar oldular.

İslamın coğrafi sınırları genişledikçe, yöneticiler sayısız sorunlarla yüz yüze geldiler ve fakihler Kur’an ve Hadislerle dayanarak akla gelebilecek her soruya cevap aradılar. Böylece İslamiyetin yayılmasıyla beraber bir hukuki eserler mecmuası gelişti ve Fıkıh adıyla bilinen İslami hukuk sistemi ortaya çıktı. Eğer bir soru doğrudan birincil kaynaklara atıfla cevaplandırılmıyorsa, o zaman fakihler kıyas ilkesine başvuruyorlardı.

Yunan kaynaklarının elde mevcut olmasından yaklaşık iki buçuk yüzyıl önce, İslam dünyasında iktisadi fikirler fakihler tarafından geliştirilmiş ve o zamanki bilinen dünyanın neredeyse dörtte üçünü kapsayacak şekilde yayılan cemaatin yüz yüze geldiği iktisadi sorunlara cevap olarak geliştirilen uygulama ve kurumlarda ifadesini bulmuştur.

Daha sonraki dönemlerin Müslüman bilginlerinin çoğu iktisadi fikirlerinin kökenleri İslamın ilk döneminde ve onun esas kaynaklarıyla yasalarında bulunmaktadır.

Yunan eserlerinin İslam dünyasına getirilişi olmasaydı İslam felsefesinin gelişmeyeceği çoğu zaman ileri sürülmektedir. Bu yazıda söz konusu mesele üzerinde hiçbir yargı olmamakla beraber, ilk İslam yüzyılları

nın iktisadi fikirleri üzerinde yapılan çalışmalar bu fikirlerin herhangi bir Yunan kaynağının temin edebileceğinden çok daha incelikli olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, mesela daha önce yapıldığı üzere, Gazali gibi müelliflerin eserlerinde karşımıza çıkan, bireysel iktisadi davranışın yönverici aksiyomu olarak "itidal" kavramının Aristotelyen bir kökeninin olduğunu ileri sürmek ahmaklık olacaktır. Bu kavram Kur'an'da beyan buyurulmuştur. Hatta Arapçada ekonomi için kullanılan kelime, kökü qasede olan İqtisad kelimesidir. Bu kök ile onun birçok türevi Kur'an'da, kişisel iktisadi davranışta "itidalli olmayı, ifrata kaçmamayı" gözetmeye atfen kullanılmaktadır. Mesela, Kur'an "... harcadıkları zaman ne müstaf ne de cimri olan, bu ikisinin arasındaki uygun tutumu benimseyenleri" övmektedir. Aynı kelime veya türevleri Hz. Peygamber'in birçok hadislerinde de görülmektedir. Gazali ünlü kitabının başlığı için İqtisad kelimesini seçmişti: El-İqtisad fî-l-İtiqad. Bu da iqtisad kelimesinin Gazali'nin eserini yazdığı çağa değin aşinalık kazandığını göstermektedir.

O halde genel olarak Latin Skolastiklerinin yaşadığı devire gelindiğinde, iktisadi fikirler külliyan çeşitli kaynaklarda bulunuyordu ve bunlardan biri Skolastiklerin eserlerinde atıfta bulunulan Müslüman bilginlerin ahlaki, felsefi ve teolojik eserleriydi. Müslüman bilginlerin kullandığı Yunanlıların temel fikirleri, özellikle bireylerin iktisadi davranışlarıyla alakalı olanları, bu bilginlerin İslamın öğretilerine uygun bulduklarıydı. Aristo'nun nihai mutluluk, adalet ve cemaat üzerindeki vurgusu (Polanyi, Aristo'nun iktisadi fikirleri içinde bunları çok önemli görmektedir) onun iktisadi fikirleriyle İslami öğretilerin temel bir uyum içinde oldukları anlamına geliyordu.

Gazali gibi yazarların bile iktisadi fikirleri kendi başlarına incelenmemiş ve ortaya çıkan iktisadi fikirler onun ahlaki-felsefi eserlerine dair tahlillerin bir yan ürünü olmuştur. Bu eserleri ayrıntılı tahlile tabi tutan ilk bilginler tabiiyle felsefe ve bilim tarihçileriydi ve onların özel hareket noktaları felsefe ve bilimle alakalı olmayan fikirlerin es geçilmesi demektir. Bu eserler,

Yunan kaynaklarının elde mevcut olmasından yaklaşık iki buçuk yüzyıl önce, İslam dünyasında iktisadi fikirler fakihler tarafından geliştirilmiş ve o zamanki bilinen dünyanın neredeyse dörtte üçünü kapsayacak şekilde yayılan cemaatin yüz yüze geldiği iktisadi sorunlara cevap olarak geliştirilen uygulama ve kurumlarda ifadesini bulmuştur.

ahlaki fikirler tahlil nesnesi haline getirilmek suretiyle incelendiği zaman çok daha ayrıntılı iktisadi fikirler ortaya çıktı. 17

Bilginlerin İslamın ilk iki asrındaki iktisadi fikirlerin kaynaklarını tahlil etme üzerinde yoğunlaştıkları pek az örnekte, sonuç son derece semereli oldu. Bu çalışmalardan bir takım incelikli iktisadi fikir ve kurumların müphem anahatları ortaya çıktı.

Udovitch, Labib, Tuma ve Hassan Uz-Zaman'ın eserleri 18 bu tür bilimin örnekleridir. Bu eserler gösterdi ki maliye politikası, para politikası ve kurumları, kredi ve kredi araçları, fiyat tesbiti ve fiyatlama politikası, piyasa ve piyasa düzenlemesi (denetimi), meta mübadelesi, riba, hükümet bütçeleri, üretimi teşvik ve servet birikimini caydırma aracı olarak vergilemenin kullanılması, kamu hazinesi, bütçe açığı finansmanı, hükümet bütçelerini dengeleme yöntemleri, arz ve talep, kontrol ve tasarruf hesapları, bankacılık kurumlarının ilk biçimleri, şirket kurma ve commenda (mudarabe) sözleşmeleri yapma prosedürleri ve tekeller hakkındaki fikirlerin hepsi ilk iki buçuk asır içinde İslam dünyasında gelişmiş bulunuyorlardı.

Dokuzuncu (miladi) yüzyıla gelindiğinde bu fikirlerin bir çoğu Fıkıh Risaleleri tarzında yazılı hale gelmişti. Udovitch'in dokuzuncu yüzyılda İslam dünyasında mevcut olan ticaret tekniklerine, kredi ve kredi araçlarına dair çalışmaları bu türdeki risalelerin İslamın daha önceki çağlarına ait ticari risalelerin tahlil edilmesine dayanmaktaydı. 19 Çalışmalarına binaen şunları söylüyor Udovitch: "En eski İslam hukuk kaynakları daha sekizinci yüzyılda ve muhtemelen ondan da önce çeşitli türlerdeki kredi düzenlemelerinin İslam dünyasında ticaret ve sanayinin önemli bir vechesini oluşturduğu iddiasını şimdi haklı çıkarmaktadır." 20 Aynı şekilde, dokuzuncu yüzyılda yaşamış bir bilgin olan Ebu Fazl el-Dimeşqi'nin eserleri değer teorisi, maliyet ve fiyat tesbitine dair ileri fikirler içermektedir. 21

Tarihçiler dokuzuncu yüzyıldan onikinci yüzyıla kadar İslam dünyasında sanat ve bilimlerdeki büyük gelişmeye dikkat çekmişlerdir. Sekizinci yüzyılda Abbasi Halifeliği'nin kurulmasıyla, çeşitli bilimlere dair Yu-

nan, Süryani, Pehlvi ve Sanskrit kaynakların çevirileri Arapçada mevcut hale geldi; felsefede olduğu gibi çeşitli bilimlerde gelişmeye başlayıp, dokuz ve onuncu yüzyıllarda zirvelerine ulaşılar. Yunan eserleri dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Arapçaya çevrildiler.

Dokuzuncu yüzyılın başlangıcı "Farabi, Mes'udi, Yahya ibn 'Adi, İbrahim ibn Sinan, Esfahani, Amiri ve İslam sanat ve bilimlerinin ihdasında önemli rol oynayan diğer birçok şahsiyetlerin ortaya çıkışına tanık oldu." 22

Onuncu yüzyıl ise İhvan-ı Safa, Biruni, Bağdadi, İbn Sina, Ebu Süleyman el-Mantaki ve Ebu Hayyan el-Tevhidî'nin yaşayıp yazdıkları yüzyıl oldu. Aynı zamanda El-Harizmi'nin 336/976'da derlediği Mefatih el-Ulum ve İbn Nedim el-Varrak'ın 378/988'de yazdığı Fihrist gibi önemli ansiklopedilerin İslam düşünce hayatında gün yüzüne çıktıkları yüzyıldı bu. 23

Onbirinci yüzyıl sanat ve bilimlerdeki gelişmenin sürdüğüne tanık oldu. "İbn Heysem, Ali ibn İsa, Ömer Hayyam, Gazali, Ebu İshak Zerqali, Nasır-ı Hüsrev ve İbn Merzban Behmanyar gibi şahsiyetler bir önceki yüzyılın geleneğini Selçuk dönemine kadar yaydılar ve önceki fikir ustalarının öğretilerini vuzuha kavuşturdular." 24

Dokuzuncu yüzyıldan onbirinci yüzyıla kadar bilim, ahlak, felsefe, mantık ve matematikte büyük gelişmeler kaydedildi. Her ne kadar değinilmiş olsa da, iktisadi meseleler bu bilginlerin eserlerinde önemli bir yer tutmuyordu. İktisat, ahlak felsefesi içinde ve uygulamalı bilimlerde, ahlak ve siyasetle bir arada ele alınıyordu.

Onbirinci yüzyıla kadar, İslam dünyasında iktisadi fikirlerin kaynakları Kur'an, Sünnet, Fıkıh ve Ticaret Risaleleri, piyasa idaresine (Hisbe kurumuna) dair risaleler, ansiklopediler, "Siyasetname" adı verilen eserler, 25 Aristo geleneğine bağlı Müslüman filozofların ahlak kitapları ve son olarak iktisadi kurum ve süreçler.

İbn Haldun'un fikirlerine dayanak yaptığı işte bu birikmiş bilgi idi. Her ne kadar eserleri onun Farabi, Kindi, İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd'ün eserlerine aşina olduğunu gösteriyorsa da, bunların onun tek kayna-

ğı olmadığı açıktır. Kur'an ve Sünnet bilgisinin yanı sıra birçok Fıkıh ve ticaret risalelerinden ileri ölçüde yararlanıyordu. Spengler'in işaret ettiği gibi, "Hiç şüphesiz İbn Haldun iktisadi davranışlar hakkındaki gayet sağlam kavrayışının büyük bölümünü adli ve idari tecrübesinden ve yine hukuk ve idareye dair bilgileri vasıtasıyla edinmiş olmalıdır." 26

Böyle bir birikmiş bilgi havuzunun "iktisadi davranışlara dair sağlam bir kavrayış" temin edebileceği diğer bir onördüncü yüzyıl bilgininin, eserlerinde dikkate değer bir piyasa kuvvetleri kavrayışı sergileyen İbn Teymiye'nin (1263-1328) çalışmalarında örnekendirilmektedir. İbn Teymiye birbirine denk şeylerin fiyatı (ta sekizinci yüzyılda Müslüman fakihlerin eserlerinde kullanılan bir kavramdır bu), arz ve talep kuvvetleri, tedarikçi ve tüketiciler için eksiksiz malumatın mevcut olma zorunluluğu, iktisadi özgürlük, tekelle ve devletin piyasadaki rolü gibi kavramları ele almaktadır. 27

Müslümanların sekizinci yüzyıl başlarında İspanya'yı ve bir zaman sonra da Güney İtalya'yı fethetmeleriyle, Müslüman Doğu'nun birikmiş bilgisi Batı'ya aktı. Bekleneceği üzere, İspanya ve Güney Avrupa'nın Müslüman cemaatlerinde yayılmış olan ilk kaynaklar fıkıh eserleri idi. Bir bilginin ileri sürdüğü gibi, "Endülüs Müslümanlarının dini rehberlik hususunda doğruya doğru yönelediklerini, Hadis, Şer'i Hukuk ve Doğu'da geliştirilmiş biçimlerle bilimsel fıkıhın gelişimini kabul ettiklerini gösteren bol miktarda kanıt vardır." 28 Ancak, kısa bir zaman sonra, Endülüs'ün iktisadi konularda da yorumlar yapan kendi Müslüman fakih, filozof ve bilimadamları oldu. Bu alimler için hareket noktası Doğu'da mevcut olan malzemeydi. Müslüman Doğu'nun birikmiş bilgisinin büyük bir bölümü İspanya'ya taşındı. Bu malzemenin ne kadarının Doğu'ya seyahat eden Müslüman ve Yahudiler tarafından Endülüs'e getirildiğini tarih kaydetmiş bulunuyor. Mesela, İhvan-ı Safa'nın elli bir ciltlik külliyyatının 1000 yılında Yakın Doğu'ya seyahat eden bir İspanyol Müslüman tarafından İspanya'ya getirildiğini ve daha sonra Latinceye çevrildiğini biliyoruz. 29

Devamı Gelecek Sayıda

Dokuzuncu yüzyıldan onbirinci yüzyıla kadar bilim, ahlak, felsefe, mantık ve matematikte büyük gelişmeler kaydedildi. Her ne kadar değinilmiş olsa da, iktisadi meseleler bu bilginlerin eserlerinde önemli bir yer tutmuyordu. İktisat, ahlak felsefesi içinde ve uygulamalı bilimlerde, ahlak ve siyasetle bir arada ele alınıyordu.

B Ü L T E N

1 9 9 4
Mart - Nisan